

Research Paper

egkdfo dkyfnkl ds izdfYir tUe LFkku dh fo'ys''k.kkRed leh{kk MkW- fu'kk dqekjh ,oe~ MkW- Jhçdk'k jk;

laLd`r foHkkx]

ohj dq;oj flag fo'ofokly;] vkjk ¼fcgkj½

çLrkouk %&

lkfgr; esa lR;e~] f'koe~ lqUnje~ ds xk;d dfodqy xq# fo'ofokly;kr dkO; L="Vk egkdfo dkyfnkl laLd`r lkfgr; ds gh ugha vfirg lEiw.kZ ekuo psruk dh lkfgr;d le`f) ds ,d ek= izfrfuf/k dfo gSaA egkdfo dkyfnkl j?kqoa'k egkdO; ds }kjk viuk vkRefHkO;fDr rks djrk gS] fdUrq vkRe izdk'ku ,oa vkRe foKkiu ls nwj gh jgrk gSA viuh ys[kuh ds }kjk vusd egku pfj=ksa ds O;fDrRo dks jgL; dh inks± eas fNik, j[krk gSA dfo dqyxq# dkyfnkl vius thou dk Li"V ifjp; u nsrs gq, mUgksus Hkkjrh; euhf"ksa dh bl ifjikVh dk vuqin vuqlj.k fd;k gSA Bksl lk{;ksa ds vHkko esa egkdfo dkyfnkl ds tUe LFkku thouo`r ,oa dky fu'kkZj.k vkfn i{kksa dks fufoZokn izLrqfr vlaHko gSA bl loanHkZ esa izk;% leLr ik'pkr; rFkk ikSjLR; fo}kuksa us viuh ys[kuh mBkbZ gS fdUrq egkdfo ds thou dk Li"V vkdyu vkt Hkh fooknLin gSA blfy, egkdfo ds tUe LFkku ij 'kks/k i= dh izLrqfr le; dh izeq[k ekax Gsa

Hkwfedk %&

bl 'kks/k i= esa egkdfo dkyfnkl ds thou o`r ,oa tUe LFkku dk laf{kIr ifjp; gh çLrqfr fd;k tkuk mikns; gSA gyk;fd egkdfo dkyfnkl dk gh ugha vfirg lEiw.kZ laLd`rok³~e; dk ;g nwcZy i{k jgk gS fd mudk çkef.kd bfrgkl vkt Hkh vU/kdkje; gSA dkyfnkl ds tUe LFkku ds lanHkZ esa çkef.kd lkexzh ds vHkko ds dkj.k dksbZ fu.kkZ;d fu"d"kZ ugha fudy ik;k gSA fdlh Hkh O;fDr dh IS)kUrd ekU;rk ij fopkj djus ls iwoZ muds O;fDrxr thou ij çdk'k Mkyuk vkSipkfdj vko';drk gSA vr% dkyfnkl ds tUe LFkku dh leL;k dk fujkdj.k vfuok;Z gSA

egkdfo dkyfnkl ds tUe LFkku ls lacaf/kr izdfYir er

Hkkjr Hkwfe dk çR;sd çkUr; dfo dqyxq# dkyfnkl dks vius çkUr dk fuoklh ekuus ds mRlqd fn[kykbZ iM+rk gSA blh vk/kkj ij dqN vUr% rFkk okg~; lk{;ksa ds vk/kkj ij çdkfYir er vxzfyf[kr gSA

¼d½ caxoklh er

¼k½ d'ehjoklh er

¼x½ fon~HkZoklh er

¼?k½ fofn'kkoklh er

¼¾ mTtf;uhoklh er

¼d½ caxoklh er µ

bl ekU;rk dh lEiqf"V gsrq dksydrk esa ,d ^dkyfnkl la'kks/ku&lfeFr* lek;ksftr dh xbZ gS] ftlds rUok/kku esa çfro"KZ vk"kk<+ ekl dh çfriknk dks lkaLd`frd dk;ZØe ds ek;/e ls ^dkyfnklksRlo* euk;k tkrk gSA muds vuqlkj dkyfnkl dk tUe LFkku eqf'kZnkckn dk xM~<kflax# uked xk;o gSA bl lUnHkZ esa c>kyh la'kks/kdksa us vxzfyf[kr rdks± dks çLrqfr fd;k gS µ

1- Ukke ds lkFk nkl yxkus dh çFkk c>ky esa gh gS rFkk dkyfnkl ds uke ds vkxs ^nkl* yxkuk ;g fl) djrk gS fd os caxkyh FksA dkyh nsdh ds iwtu dh izFkk c>ky;ksa esa izkIr gksrh gSA

2- es?knwr esas dkyfnkl us ^vk"kk<+L; çFke fnols---* fy[kk gSA

;gk; os ^vk"kk<+L; çfrifÜkFkks* Hkh fy[k ldrs Fks fdUrq frfFk funsZ'k ds LFkku ij fnol dh la[;k x.kuk dk funsZ'k oLrqm% c>kyh iz.kkyh gSA c>ky esa lksjekl dh x.kuk çpfyr gSA vr% ogk; pS=] oS'kk[k vkfn eklksa ds fnu vaxzsth efguksa dh fnol x.kuk ds vuqlkj 29&31 rd ifjxf.kr fd;s tkrs gSaA lkFk gh ogk; ekl ds 'kqDy rFkk d" .k i{k dh ekU;rk Hkh leqiyC/k ugha gksrhA es?knwr ds vUr%l{; ds vuqlkj os c>sns'kh; çhrh gksrs gSaA

leh{kk %&

caxky;ksa ds ;g er rdZ dh dlkSVh ij loZFkk foQy gksrk gSA bl lan~HkZ esa vxzfyf[kr vk{ksi fd;s x;s gSa µ egkdfo dkyfnkl dh d`fr;ksa esa f'ko dh Lrqfr ik;h tkrh gSA bls vfrfjDr muds dkyh HkDr gksus dk dksbZ lcy çek.k Hkh çkIr ugha gksrkA dfo ç.khr lkrksa jpukvksa esa dsoy dqekjIEHko ds llre lxZ esa f'ko&fookg ds izl' esa ckjkr ds n'; dk o.kZu djrs le; dkyh nsdh dk ukeksYys[k ek= çkIr gksrk gS vkSj og Hkh vuqppj ifjokj ds :i esaA vr% dkyh nsdh dh HkfDr ds dkj.k ^dkyfnkl* uke ugha iM+kA lEHkor% ;g uke dkyfnkl ds ekrk&firk us j[kk gksxkA mTtf;uh esa vkt Hkh dkyh efUnj fn[kkbZ iM+rs gSaA lEHkor% buds ekrk&firk nsdh dkyh ds

mikld gksA vr% mUgksaus dkyhnkl uke j[kk gksA ,slk vko';d ugha fd ekrk&firk] fildh mikluk djsa lUru Hkh mlh dk HkDr gksA rFkk ^nkl* yxkus dh çFkk dk çpyu ;fn c>ky esa gh ekuk tk, rks fu'pr :i ls dchjnk] rqylhnkl rFkk lwjnk] dks Hkh c>kyh gh ekuuk pkfg,A

bv'kk<+L;çFkefnolsP ds vk/kkj ij fnu vkSj frfFk fo''k;d lw{e Hksn çLrqr djds dkyfnkl dks caxkyh ekuuk mfpr ugha gS D;ksafd ^vk''kk<+L;izFke fnols*& bl inksPp; ls dfo dk vfHkçk; dsoy ^vk''k<+ ekl ds çkjEHk esa* gh Fkk] vr% muds }kjk ,slk ç;ksx fd;k tkuk loZFkk mfpr Fkka ^vk''kk<+ekIL; çfrifÜk;kS* ,slk ç;ksx dkO;kRed jlcks/k esa ck/kd gksus ls loZFkk vuqfpr ekU; gSSA ;gk; /;krO; gS fd bZloh lu~ ls iwoZ dh rFkk ckn dh ,d&nks 'krkfCn;ksa esa egkjk''V'' esa lkrogu] v=i ks ds rFkk eFkqjk ds {k=i ks vkSj dq''kk.koa'kh; dfu''d vkfn ujs'kksa ds vfHkys[kksa esa mRdh.kZ dkyx.kuk i)fük dks ns[kdj ,slk Kkr gksrk gS fd ml le; frfFk x.kuk ds lkFk gh lkFk fnol x.kuk ç.kkyh Hkh lqçpfyr Fkha

¼{k½ d'ehjh er µ

dfri; ofj''B fo}kuksa us fofo/k çekf.kd rdks± ds vk/kkj ij dkyfnkl dks d'ehj dk fuoklh fl) djus dk ç;Ru fd;k gS] tks vxzfyf[kr gS µ

1- dyhnkl us viuh d'fr;ksa esa fgeky çns'k dk vR;Ur lw{e n''f''V ls o.kZu fd;k gSA ^dqekjIEHko* egkdO; dk çkjEHk gh fgeky; n'kZu ls gqvk gSA ^es?knwr* esa ;{k dh fuoklLFkyh vydkiqjh fgeky; ij gh vofLFkr gSA ^foØeksoZ'kh;* esa iq#jok rFkk moZ'kh dk çFke feyu d'ehj ds ikl xU/keknu ioZr ij gqvk Fkka ^kkdqUry* esa egf''kZ d.o rFkk dk';i ekjhp ds vkJeLFky fgeky; ioZr ij gh FksA vr% dkyfnkl fgeky; çns'k ds çfr fo'ks''k vkd''V fn[kkbZ iM+rs FksA fo}kuksa ds vuqlkj mi;qZDr IHkh LFky d'ehj ds ikl gh fiU/kq unh ?kkVh esa fojeku FksA fiU/kq rFkk ekfyuh uked ufn;kj; 'kph rhFkZ] lkserhFkZ] czälj vkfn rhFkZLFky d'ehj esa gh fojeku FksA j?kqoa'k esa of''k''B dh /ksuq ij vkØe.k djus okys flag dk uke ^dqEHkksnj* Fkka og Lo;a dks fudqEHk dk fe= crkrk gSA d'ehj ds ^uhyeriqjk.k* esa dqcsj us nSR;ksa dks fudkyus gsrq ^fudqEHk* dks fu;qDr fd;k Fk vr% Kkr gksrk gS fd dkyfnkl d'ehj ds çkphu vk];kuksa ls lEc) Fkka

2- j?kqoa'k esa ^bUnqerh Lo;aoj* ds o.kZu çl> esa dkyfnkl ls vt ds xys esa bUnqerh ls t;eky u Myok dj mldh miekrk lquUnk ds gkFkksa ojekyk Myokrs gq, d'ehj dh fookg fo''k;d ykstdjhfr dk ifjp; fn;k gSA d'ehj esa gh fookg ds volj ij lkl vFkok dksbZ lkSHkkX;orh L=h oj ds xys esa t;eky igukrh gS] rnuUrj gh o/kw oj ds d.B esa t;eky Mkyrh gSA ^vfHkKku'kkdqUrye~* esa /kxoj ds dqy/kekZuqdwj fuU] eRL;cU/kuo'fük dk vfHkuUniwoZd leFkZu fd;k x;k gSA d'ehj esa Hkh dqy/keZ ds QyLo;i fgalk o'fük dk leFkZu fd;k tkrk gSA

3- dkyfnkl çR;fHkKk n'kZu ¼'kSo n'kZu½ ds vuq;k;h gS vkSj çR;fHkKk n'kZu dk mn~Hko d'ehj esa gqvk Fk vr% dkyfnkl dks d'ehjoklh ekuuk loZFkk mfpr gSA dkyfnkl us vius ukVdksa esa ;=&r= foLej.k rFkk dkyUrjHkkoh çR;fHkKku dk o.kZu fd;k gSA ;Fkk µ ^ekyfodkfXufe=e~* esa ekyfodk ,d o''kZ rd vKkrokl esa jgrh gS rnuUrj fcfn'kk esa vkbZ gqbZ nkfl;ksa ds }kjk ^fon~HkZjktU;k* ds :i esa igpu yh tkrh gSA blh çdkj ^foØeksoZ'kh;* esa moZ'kh dqekjou esa ços'k dj yrk ds :i esa cny tkrh gS rFkk ðeuh; ef.k ds çHkko ls iqu% iwoZ:i dks çkIr dj ysrrh gSA ^vfHkKku'kkdqUrye~* esa Hkh egf''kZ nqokZik ds 'kki ds çHkko nq'';Ur 'kdqUryk ds igys Hkwy tkrk gS rFkk 'kki fuo'fük gksus ij iwoZ Le'fr dks çkIr djrk gSA bu IHkh ukVdksa ij çR;fuKk n'kZu dk çHkko lqLi''V gSA vfHkKku'kkdqUry esa dkyfnkl us f'ko ds fy, ^ifjxr'kfdR%* fo'ys''k.ik in dk ç;ksx fd;k gSA vr% dkyfnkl d'ehj fuoklh fl) gksrs gSaA

4- ^es?knwr* esa vydkiqjh ds o.kZu izl> esa dkyfnkl us ;{keq[ksu es?k dks ^gjeqdqV* ioZr ij çsf''kr djuk pkgk gSA gjeqdqV ioZr dh vf/kR;dk esa fojeku ^e;xzke* vk/kqfud ^ef.kxzke* oLrqr% vydkiqjh esa fojeku ;{k ds x`g ds fp=.k ls lke; j[krk gSA es?knwr esa ftu iq''i&yrkvksa] u`R;&xhr ,oa lqjkiku vkfn dk mYys[k fd;k x;k gS] og d'ehj ds okrkoj.k ls lke; j[krk gSA

5- dfri; fo}kuksa ds vuqlkj bZik dh NBh 'krkCnh esa gw.kksa ds d'ehj ij vkØe.k ds QyLo;i dkyfnkl dks viuh iRuh rFkk tUeHkwfr dk R;kx djuk iM+k Fk rFkk HkVdrs gq, mUgsa viuh iRuh rFkk tUeHkwfe dh ;kn lrk jgh Fkh Qyr% es?knwr esa fojgh j{k ds ek;/e ls mUgksaus vius fo;ksx O;Fkk dk gh o.kZu fd;k gSA ;{k dk fuokl LFkku d'ehj gS] tks fuf'pr :i ls dkyfnkl dh tUeHkwfe gksxha

leh{kk µ

1- dYg.k us ^jktjfb.kh* uked ,sfrgkfld xzUFk esa Hkkeg] :æV] dS;V] eEeV vkfn fo}kuksa dk ukeksYys[k rks fd;k fdUrq dkyfnkl dh x.kuk bu d'ehjh; fo}kuksa esa vfUor u fd, tkus ls ;g fl) gksrk gS fd dkyfnkl d'ehjh ugha gSA

2- d'ehj ds LokHkkfod o.kZu ds vk/kkj ij dkyfnkl dks d'ehjh ugha ekuk tk ldrk D;ksafd dkyfnkl us fu%lUns'k iwjs Hkkjr dk Hkze.k fd;k Fk vr% mUgsa Hkkjro''kZ ds fofo/k çkUrksa dh ykstd laLd'fr dk Kku Fkka

3- d'ehjh ykstd&çFkkvksa dk Kku Hkh dkyfnkl dks d'ehjh ugha fl) dj ldrk gSA euqLe'fr vkfn esa o.kZ/keZ ds vuqdwj vkpj.k djus okys dh egÜkk ij cy nsrs gq, mUgsa vkpj.kh; deZ ds :i esa Lohdkj fd;k x;k gS vr% 'kkL=foK gksus ds dkj.k dkyfnkl us ^vfHkKku'kkdqUrye~* esa /kxoj dks mldh fud''V thfodko'fük gsrq lekt ls cfg''d'r ugha of.kZr fd;k gSA

4- ;fi dkyfnkl ds xzUFkksa esa Hxoku~ f'ko ds çfr fo'ks''k vkLFkk æ''VO; gS vr% os f'koksikld gS rFkkfi mudh nk'kZfud n''f''V v}SrrÜo esa lefgr Fkha dkyUrj esa vkpk;Z 'kadj us fil v}SrrÜo dks çLFkkfir

fd;kA dkyfnkl mlh er ds leFkZd FksA vfHkKku'kkdqUry esa ç;qDr ^çR;fHkKk* in igpku vFkZ esa vk;k gS] u fd ^çR;fHkKk n'kZu* ds vFkZ esaA vr% dkyfnkl dks dFkefi d'ehj çR;fHkKk n'kZu ¼kSo n'kZu½ dk vuq;k;kh fl) ugha fd;k tk ldrk gSA

5- ;fn dkyfnkl d'ehj gksrs rks dYg.k tSlk izfrHkkIEiEi bfrgkldkj dkyfnkl dh x.kuk d'ehj fo}kuksa esa djus ls dnkfi ugha pwrkA ;gk; rd fd dYg.k us dgha Hkh dkyfnkl dk ukeksYys[k ugha fd;kA

6- NBh 'krkCnh esa gw.kksa ds vkØe.k ls dkyfnkl ds iyk;u rFkk ;{k ds :i esa ^es?knwr* esa viuh fojg O;Fkk dk o.kZu rFkk loZFkk vLR; gh çrhr gksrk gS D;ksafd dkyfnkl dk fLFkfrdky dFkefi NBh 'krkCnh bZloh ugha fl) gks ikrk rks ;g dYiuk furkUr Hkzkd fl) gksrk gSA

¼x½ fonHkZ oklh er %&

egkdfö dkyfnkl us viuh d'fr;ksa esa ^fonHkZ* dk o.kZu Hkh fd;k gSA vr% dqN fo}ku mUgsa fonHkZoklh fl) djus dk ç;kl djrs gSaA es?knwr esa jkefxfj ioZr orZeku jkeVsd] ukxiq ds lehi fojeku gSA ^j?kqoa'k egkdkO;* esa fonHkZ jktU;k bUnqerh dk Lo;aaj ,oa mldh vdkye`R;q dk o.kZu çl dkO; ds vR;Ur ekfeZd LFky ds :i esa ifjxf.kr fd;k tkrk gSA i×pe lxZ esa ^J)kfonHkZf/kijkt/kkuhe~* ^lkSjT;jE;kuijks fonHkZu~* vkfn mfDr;kj rRdkyhu fonHkZ jkt dh lq[k&le`f) dk lE;Xçdk'ku djrh gSA dkyfnkl dh d'fr;ksa esa oSnHkhZ jhfr dk funZ'ku djrs gq, fo}Ttuksa bu 'kSyh dks leknjfg cuk;k gSA bUgha rF;ksa ds vk/kkj ij ykxs mUgsa fonHkZoklh fl) djus dk ç;Ru djrs gSaA

leh{kk µ

;g er furkUr vLR; çrhr gksrk gS D;ksafd dkyfnkl us fonHkZ ns'k ds fdh Hkh Hkx ds çfr u rks viuk fo'ks''k yxko çnf'kZr fd;k gS vkSj u fonHkZ ns'k dk lqUnj o.kZu fd;k gSA

¼?k½ fofn'kkoklh er µ

es?knwr esa fofn'kk uxjh ds o.kZu izl esa dkyfnkl dk tUe LFkku ^fofn'kk* Lohdkj fd;k x;k gSA es?knwr esa dkyfnkl us fofn'kk uked uxjh dks n'kk.kZns'k dh jkt/kkuh ds :i esa çfl) crk;k x;k gS rFkk fofn'kk ds vkl&ikl fojeku vU; N% LFkyksa dk o.kZu fd;k x;k gSA ;s of.kZr LFky ^uhpSfxfj* uked igkM+ rFkk ou&unh] fufoZU;/k lIU/kq] xU/korh vkSj xEHkhj uked i×o ufn;kj gSaA dkyfnkl ds o.kZu izlksa ls ;g Li"V gksrk gS fd bl ioZr vkSj ufn;ksa ls mudk fo'ks''k yxko jgk gksxA vr% izks- ijkatis us Hkh bu rdks± ds vk/kkj ij dkyfnkl dks fofn'kkoklh ekurs gSa rFkk egkegksik/;k; gjelkn 'kkL=h us eUnlSj esa ;kks/keZ nso dk vkfJr Lohdkj djrs gSaA

leh{kk µ

;nf~i dkyfnkl us ^fofn'kk* vkSj ^mTtf;uh* ds e/; çokgeku NksVh&NksVh ufn;ksa rFkk vU; fofn'kk LFkyksa dk ifjfr Hkko ls o.kZu fd;k gS fdUrq mUgksaus fofn'kk ds o.kZu dks ek= nks&rhu 'yksdksa esa gh lekIr dj vkxs ekxZn'kZu djuk pkgk gSA vr% fofn'kk ds çfr muds ân; esa ekr' Hkwfe ds Hkkj;fr yyd ugha n'f"Vxkspj gksrk gS vr% es?knwr ds bl vUr%lk{; ds vuqlkj ge ;g rks dg ldrs gSa fd dkyfnkl us fofn'kk esa dqN fnuksa rd fuokl fd;k fdUrq dkyfnkl dks fofn'kk dk ewy&fuoklh ugha ekuk tk ldrk gSA

¼¾ mTtf;uhoklh er µ

^es?knwr* [k.MdkO; esa fofn'kk uxjh ds o.kZu ds vuUrj dkyfnkl us ;{k dks fit uxjh dk ekxZ fn[kyk;k gS] og gS mTtf;uh jkeVsd ¼e/; izns'k½ ls dSyk'k ioZr ¼vydkiqjh½ dh vksj tkrs gq, fofn'kk vkSj eUnlSj vkfn rks lEHkor% ekxZ esa gh iM+rs gSa] ijUrq dqN nwj if'pe dh vksj gh jgrh gSA vr% dkyfnkl dkFkveq[ksu es?k ls vuqjks/k gS fd mÜkjfn'kk dh vksj ;fn mPpkopekxZ ls Hkh tkuk iM+s rks mls mTtf;uh ds egyksa ij fuf'pr gh #dus dk iz;Ru djuk pkgk gSA es?k vydkiqjh dks tkus gsrq jkefxfj ¼orZeku jkeVsd½ ls mÜkjfn'kk dh vksj tk jgk gSA foU;/kpy dh vksj çokfgr gksus okyh ^fufoU;/k* unh ds iwoZ dh vksj dqN nwj ij ^mTtf;uh* uked uxjh fojeku gS vr% vydkiqjh dh vksj çLFkku djrs gq, es?k ds fy, ^mTtf;uh* gksdj tkus ls ekxZ Vs<+k gks tkrk gSA ^es?knwr* ds bl o.kZu izlax ls Li"V gks tkrk gS fd xUrO; rd tkus okys lh/ks ekxZ esa mYys[kuh; LFkyksa] jkT;ksa esa es?k dk {kf.kd foJke gsrq #duk rks vfuok;Z Kkr gksrk gS fdUrq lh/ks ekxZ u tkdj dqN nwj ekxZ ls gVdj iM+us okyh ^mTtf;uh* uxjh dh vksj ?kwedj tkus gsrq dfo dkyfnkl ds vuqjks/k dk vk'k; ;g çrhr gksrk gS fd og ^es?k* dk ^lkfHkçk;* Hkstuk pkgk gSA ;gk; dkyfnkl dk mTtf;uh ds izfr fo'ks''k vuqjks çdV gks jgk gSA

dkyfnkl us es?knwr us u flQZ ^mTtf;uh* dk ukeksYys[k fd;k vfrq mTtf;uh dh vikj ,s'o;Z lEink] f'kçk unh dh vksj ls çokgeku 'khry] eUn lqxfU/kr ok;q] mTtfpuh ds LFkyksa ds lUnHkZ esa çpfr vk[;ku ¼mn;u&dFkk½] mTtf;uh dk izfl) egkdky efUnj] IU/;kdkyhu vkjrh ds le; gksus okys okjok'uku`R; vkfn izlksa dk lksRlkg ân;kfujke fp=kM~du izLrqr djrs gSaA dkyfnkl mTtf;uh uxjh ds lksUn;Z oSHko ,oa lksHkX; ij iw.kZr% foeqX/k fn[kkbZ iM+rs gSaA dkyfnkl us mTtf;uh dks LoXZ ds Hkwfexr [k.M ds ln'k vuqie fu#fir fd;k gSA mTtf;uh iwjh ds çfr bu leLr Hkkoiw.kZ o.kZuksa ds vk/kkj ij dfri; ofj"B fo}kuksa us ekyok çns'k esa fojeku mTtf;uh uxjh dks gh dkyfnkl dh tUe Hkwfe ekuk gSA

fu''d''kZ %&

mi;ZqDr rdks± ds vk/kkj ij gesa Kkr gksrk gS fd ;fi dkfynkl dh tUeLFkyh ^mTtf;uh* gS fdUrq mudk lEcU/k lewps ekyo çns'k ls jgk gksxkA bldk çek.k gesa es?knwr ds vUr% lk{; ls feyrk gS fd os mTtf;uh] fofn'kk rFkk mlds lehi vofLFkr unh] ioZr rFkk vU; fofok LFkyksa ls Hkh lE;X#is.k ifjfr Fks vr% bu LFkyksa dk o.kZu esa furkUr uSlfxZdrk æ"VO; gSA ;g rF; ;gk; vo/ks; gS fd ^ekyfodkfXufe=* rFkk ^es?knwr* [k.MdkO; esa leqiyC/k vUr%lk{; ds vuqlkj ;g rks fuf'pr gS fd vius thou ds ;qokdky esa os vfXufe= 'kq ds jktnjkj esa fu%lUns'k lEc) FksA vr% fofn'kk uxjh dh ^çfFkrk* dk o.kZu ns[kdj dqN vk'p;Z ugha gksrkA

bl izdkj es?knwr ds bl lk{; ds vk/kkj ij dkfynkl ekyo ns'k dh ^fofn'kk* vkSj ^mTtf;uh* µ bu nksuksa uxj;ksa ls gh lEc) Kku gksrs gSaA fu%lUnsg dkfynkl dh mRifÜk&LFkyh rFkk ØhM+k LFkyh mTtf;uh gh Fkh rFkkfi mUgksaus vius thou dh pjekoLFkk ¼o`koLFkk½ mTtf;uh ujs'k 'kdkfj foØekfnR; ds jktnjkj esa O;rhr dhA fdUrq vUr%lk{; ds çcy çek.; ij fl) bl lR; dks dksbZ ugha udj ldrk fd vius thou dk dqN le; mUgksaus fofn'kk ds 'kkld vfXufe= ds vkJ; esa O;rhr fd;k gksxkA

lanHkZ lwph %&

- 1- ,e d`".kkpkjh % Dykfldy laLd`r fyV^aspj i`"V & 116&118
- 2- Fejk'kh d`r dkfynkl iz- 53&57
- 3- vfHkKku 'kkdqUrye & 7@22] 7@35
- 4- es?knwr & 1@2] 1@28] 1@30
- 5- j?kqoa'k & 2@35] 3@86, 5@41] 5@60
- 6- dqekj laHkoe~ & 7@39
- 7- bfi- bf.M- okY;qe & 8 i`"V&59